

кої імперії в системну кризу, яка врешті-решт і завершилася крахом самодержавства.

Список літератури: 1. Аннерс Э. История европейского права /Инт Европы. М., 1996. 2. Ковалевский М. Очерк происхождения и развития семьи и собственности. СПб., 1895. 3. Новик И. Д. Борьба за политические права женщин. М., 1906. 4. Орович Я. Женщина в праве. СПб., 1895. 5. Еволюція правового становища жінок: історія і сучасність / Упорядники О. М. Руднева, О. Р. Дашковська; наук. ред. А. П. Гетьман. Х., 2000. 6. Хасбулатова О. А. Опыт и традиции женского движения в России (1860-1917). Иваново, 1994. 7. Wagner W. G. Marriage, Property, and Law in Late Imperial Russia. Oxford, 1994. 8. Правовий звичай як джерело українського права (IX – XIX ст.). К., 2006. 9. Полное собрание законов Российской империи, собр. 1-е (ПСЗ – I). Т. VI № 3937. 10. О состоянии людей в государстве //Свод законов Российской империи. Изд.1832. Т.IX. 11. Руський консерватизм XIX столетия. Идеология и практика /В. Я. Гросул, Г. С. Итенберг, В. А. Твердовская, К. Ф. Шаццлло, Р. Г. Эймонтова. М., 2000. 12. Ярмиш О. Н., Серьогін В. О. Державне будівництво та місце самоврядування в Україні /За заг. ред. Ю. М. Тодики. Х., 2002. 13. Лаптева Л. Е. Региональное и местное управление в России (вторая половина XIX века). М., 1998. 14. Бередников С. Избирательные права женщины России //Союз женщин. 1908. № 2. 15. Див.: Захарова Л. Г. Земская контрреформа 1890 г. М., 1968. 16. Шрейдер Г. И. Город и городское положение 1870 года //История России в XIX веке. Эпоха реформ. М., 2001. 17. Історія держави і права України. Підручник. У 2-х т. /За ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина, В. Д. Гончаренка. Т. 1. К., 2003. 18. Ярмиш О. Н., Головко О. М. Харківське міське самоврядування на зламі століть: XIX – XX і XX – XXI. Досвід історії та сучасності. Х., 2004. 19. Мыш М. И. Городское положение 11 июня 1892 г. с относящимися к нему узаконениями, судебными и правительственными разъяснениями. СПб., 1910. 20. Покровская М. И. Об избирательных правах русских женщин //Женский вестник. 1905. №4. 21. Покровская М. И. Об избирательных правах русских женщин //Женский вестник. 1905. №5. 22. Положение о выборах в Государственную Думу //Свод Законов Российской империи. Изд. 1907 г., по прод. 1910 г. СПб., 1912. Т.1, ч.2. 23. О производстве выборов гласных городских дум: Постановление Временного правительства. Приложение: Временные правила о производстве выборов гласных городских дум //Городское дело. 1917. №8.

Надійшла до редакції 21.05.07

І. С. Гриценко

Застосування зброї суб'єктами публічного управління за законодавством царської Росії кінця XIX – початку XX століття

Застосування зброї протягом усього існування державності розглядалося як засіб, за допомогою використання якого суб'єкти публічного управління вирішували завдання, що покладалися на них законодавством. При цьому відзначимо, що широта подібних повноважень та передумови їх використання у різні часи були різними. Так, справедливо вважалося, що можливість безперешкодного використання зброї суб'єктами управління (поліцією, військами), низький рівень правового регулювання подібного використання, відсутність належного контролю зазначених дій – все це було властиве для поліцейської держави, держави, яка не рахувалася з правами та свободами людини і громадянина, зневажливо ставилася до їх дотримання та охорони. Подібні думки тривалий

час домінували у радянській історико-правовій та історико-публіцистичній літературі, коли мова заходила про законодавство і практику його застосування у царській Росії, причому, незалежно від того, який історичний період існування держави піддавався аналізу. Ситуація з історичним аналізом державних і суспільних явищ, правових інститутів та норм принципово змінилася в останні часи, що викликало появу нових поглядів та оцінок їх змісту. Але такий аналіз, зрозуміло, було проведено не щодо усіх правових інститутів, що продовжує робити подібні наукові дослідження актуальними та науково корисними. Так, поза увагою вчених залишилися науково-практичні питання застосування зброї у царській Росії на останньому етапі її історичного розвитку, етапі становлення правової державності та демократичних форм управління державним та громадським життям, що і є завданням даної статті.

Отже, варто, насамперед, зазначити, що як сьогодні, так і на рубежі XIX–XX ст. застосування зброї розглядалося як винятковий захід адміністративного примусу [1, с. 140], використання якого було можливим лише у тих випадках, коли інші способи усунення конфліктів між органами влади та громадянами були використані і не дали бажаного результату.

Розмірковуючи над специфікою зазначеного заходу адміністративного примусу порівняно з іншими примусовими заходами, В. Гаген свого часу писав, що застосування зброї різко відрізняється від решти існуючих заходів адміністративного примусу тим, що при її застосуванні відсутні ті гарантії, які мають місце при використанні інших заходів і які завчасно переконують людину у наявності державної волі, якій необхідно підкоритися. Такими гарантіями є наявність припису органу, який виконує даний захід, та обов'язок останнього пред'явити цей припис особі, на яку спрямовується його юридична дія. Якщо захід має бути застосовано швидко, тобто без додаткових формальностей, то відому гарантію дає зовнішня ознака особи, яка звертається з наказом (наприклад, кокарда, мундир). Більше того, у громадянина при застосуванні зброї відсутня така гарантія, як можливість оскаржити дію органів адміністрації. Нарешті, усі інші форми адміністративного примусу мають певну мету, спрямовуються на досягнення певного результату, і якщо ця мета досягнута, то подальше їх застосування втрачає будь-який сенс. При застосуванні ж зброї у громадянина нема гарантій і найціннішої з них – права скарги до начальства або позову, у зв'язку з чим його особа та життя наражаються на небезпеку. Результат, який може трапитися від застосування зброї, не може бути врахований до її використання, оскільки цей захід примусу може викликати і неважке поранення, і смерть, і в обох випадках суттєву роль можуть відіграти випад-

кові обставини (навколишня обстановка, психічний стан представника органу влади). У будь-якому випадку завдання поранення або смерті особі, щодо якої була застосована зброя, без сумніву, переходить ту межу, яку не повинен переступати орган адміністрації під час застосування інших заходів адміністративного примусу [2, с. 7–8].

Отже, як видно з викладеного, застосування зброї розглядалося вченими-адміністративістами через призму охорони прав громадян, до яких така зброя застосовувалася або могла бути застосована, у зв'язку з чим наука адміністративного права намагалася розробити та обґрунтувати необхідність закріплення у законодавстві норм, які б чітко визначали підстави, порядок та межі застосування зброї, суб'єктів, уповноважених на зазначені дії. При цьому цікавим є той факт, що подібні положення не лише проголосувалися на сторінках юридичних видань, а знаходили своє досить повне закріплення у таких нормативних актах:

– Тимчасових правилах застосування поліцейськими та жандармськими чинами зброї [3]. Особливістю зазначених правил було те, що вони регламентували застосування зброї також і іншими суб'єктами управлінської діяльності, а саме: чинами охорони, яка утворювалася власниками маєтків під наглядом влади; особливою командою козаків строювого розряду, яка була покликана виконувати поліцейські обов'язки на Донських військових рибальствах; чинами нагляду на Каспійсько-Волзьких рибних та тюленевих промислах, стражниками, призначеними для охорони риболовецьких вод Кубанського козачого війська; гірсько-поліцейською вартою на золотих промислах в Оренбурзькій, Пермській та Томській губерніях, а також у губерніях та областях Степного, Іркутського та Приморського генерал-губернаторства;

– Правилах про окремих корпусі прикордонної варті [4];

– Лісному статуті (ст. ст. 78–81, 607) [5];

– Спеціальних правилах про застосування шляховими сторожами зброї, при виконанні службових обов'язків на Середньоазіатській, Сибірській, Забайкальській та Закавказькій залізницях [6].

Перелічені нормативні акти свідчать, з одного боку, про значну кількість суб'єктів, уповноважених на застосування зброї, а з іншого – про відсутність єдиного нормативного акта, який би регулював порядок використання зазначеного заходу адміністративного примусу, що справедливо розглядалося як недолік російського законодавства [2, с. 11], оскільки це позбавляло інститут застосування зброї єдиних підстав, порядку та меж функціонування.

Застосування зброї у царській Росії обволікалося у одну з двох можливих форм: у форму застосування зброї поліцейськими агентами або у форму застосування зброї військами за розпорядженням цивільної адміністрації [1, с. 140].

Що стосується першої з цих форм, зазначимо, що законодавство визначало три можливих підстави, наявність хоча б однієї з яких надавала право уповноваженим суб'єктам вдаватися до застосування зброї. Такими підставами називалися: необхідна оборона, подолання опору та втеча від органів поліції.

Право на необхідну оборону під час виконання службових обов'язків дозволяло застосовувати зброю не тільки представникам поліції та жандармерії, але і спеціальній сторожі, причому перелічені особи мали право вдаватися до використання зазначеного примусового заходу не тільки для особистого захисту, але й для захисту інших осіб, а також майна, яке було передане їм для охорони. Так, відповідно до ст. 1 Тимчасових правил застосування поліцейськими та жандармськими чинами зброї, кожному поліцейському або жандармському чину, який діяв не у складі команди, дозволялося використати зброю при виконанні своїх службових обов'язків для відбиття будь-якого озброєного нападу або незброєного нападу, але вчиненого кількома особами чи навіть однією особою за таких умов або обставин, коли використати інший засіб захисту було неможливо; для захисту інших осіб від нападу, який загрожував життю, здоров'ю або недоторканності таких осіб. У той же час, відповідно до Правил про застосування шляховими сторожами зброї, останні могли застосувати зброю не тільки для самозахисту, але й для припинення навмисного пошкодження залізничних шляхів або інших залізничних споруд тощо.

Наступною підставою, яка надавала можливість поліцейськими та жандармським чинам застосувати зброю, як зазначалося вище, була необхідність подолання опору, про що йшлося, наприклад, у п. 3 ст. 3 Тимчасових правил застосування поліцейськими та жандармськими чинами зброї, де прямо наголошувалося, що дозволяється діяти зброєю під час народних безладь та хвилювань у крайній необхідності, а саме коли буде здійснено напад на команду або коли буде необхідно врятувати швидкими діями життя осіб, які зазнали насильства з боку нападаючих.

Що ж стосується переслідування втікачів як останньої підстави застосування зброї, зазначимо, що вона стосувалася діяльності різних суб'єктів. Так, п. 3 ст. 319 Правил про окремих корпус прикордонної варті дозволяв прикордонній сторожі застосувати зброю до осіб, які пересувалися у межах прикордонної смуги з товарами або вантажем, або прикордонною річкою на навантажених суднах, або таких, які перетинали кордон незаконними шляхами та способами і які після дворазового наказу «стій» та попереджувального пострілу вгору не зупинялися і виявляли намір втекти від переслідування, якщо таке переслідування не дозволяло наздогнати та затримати останніх.

Поряд з підставами законодавство встановлювало також і формальні правила застосування зброї, які можна розділити на ті, яких необхідно було дотримуватися під час озброєного подолання масових безладь та ті, які стосувалися застосування зброї за відсутності таких надзвичайних подій. У першому випадку, відповідно до ст. 3 Тимчасових правил застосування поліцейськими та жандармськими чинами зброї, застосовувати зброю дозволялося лише після триразового гучного повідомлення осіб, які виявляли непокору, про те, що почнеться дія зброєю. У другому випадку зазначені формальності зводилися до того, що представники поліції, жандармерії або спеціальної поліції при застосуванні такого виключного примусового засобу, як зброя мали носити спеціальну форму або мати при собі інші знаки (кокарди, бляхи), які дозволяли зрозуміти їх приналежність до представників влади.

Певне місце у законодавстві кінця XIX – початку XX ст. відводилося також питанням припустимих меж застосування зброї, хоча повною та вичерпною, як справедливо відмічалось у літературі того часу [2, с. 19–20], таку регламентацію не можна було назвати. Аналіз зазначених вище нормативних актів дозволяє стверджувати, що межі застосування зброї окреслювалися досить абстрактно і зводилися до обов'язку всіляко дотримуватися необхідної обережності, застосовувати зброю у кожному конкретному випадку з урахуванням обставин та обстановки, що склалися, з тим, щоб без крайньої необхідності не завдати шкоди особам, особливо тим, які не мають жодного відношення до народних безладь і хвилювань.

Крім визначення підстав, формальних вимог та меж застосування зброї, законодавство зобов'язувало поліцейських, жандармських та інших чинів, які застосували зброю, негайно після такого застосування повідомити про це, а також про наслідки зазначених дій вище начальство. Подібний обов'язок, безумовно, необхідно розглядати як фактор, спрямований на обмеження кількості випадків незаконного, безпідставного застосування зброї. Зазначимо, що на досягнення цього завдання були спрямовані також і інші положення законодавства. Так, по-перше, чинні нормативні акти вимагали, щоб правила застосування зброї були відомі населенню [4], а по-друге, законодавство встановлювало кримінальну відповідальність за застосування зброї без дотримання встановлених правил [5].

Застосування зброї військами за розпорядженням цивільної адміністрації, як зазначалося, належало до другої форми використання цього примусового заходу і знаходило своє закріплення у кількох нормативних актах, останнім з яких були Правила призову військ для сприяння цивільній владі від 7 лютого 1906 р. [7]. Не вдаючись до деталей процедури призову військ, яка, до речі, до-

силь детально було врегульована згаданими Правилами, зупини-
мося безпосередньо лише на підставах, правилах та межах засто-
сування зброї, оскільки це найбільшою мірою відповідає завдан-
ням даної статті.

Отже, відповідно до ст.ст. 26–30 зазначених Правил, засто-
суванню зброї військами повинні були передувати певні умови, ви-
конання або наявність яких була необхідною. Такими умовами
були: 1) продовження безладдя та народних хвилювань, не дивля-
чись на останній заклик цивільної влади припинити їх; 2) переда-
ча цивільною владою військової повноважень щодо припинення
безладь, розсіяння натовпу або його захоплення. Отримання поді-
бних повноважень військовим керівництвом надавало останньо-
му можливість за власним розсудом визначати ті засоби, які мо-
гли забезпечити виконання поставлених перед військами завдань;
3) голосне звернення начальника військової команди до натовпу з
вимогою припинити безладдя і розійтись, яке мало супроводжу-
ватися триразовим сигналом на трубі або барабані.

Зазначені вимоги мали загальний характер, який у деяких ви-
падках міг бути змінений. Так, ст. 30 Правил передбачала можли-
вість застосування зброї і без передачі на це повноважень цивіль-
ною владою та без будь-якого попередження: 1) проти натовпу
або арештантів, які нападали на війська або вчиняли які-небудь
дії ворожого характеру щодо останніх; 2) проти осіб, які у присуд-
ності військ вчиняли насильницькі дії над іншими особами, наси-
льницьке зруйнування майна, підпали, вбивства; 3) проти осіб,
які перешкождали затриманню осіб, що підлягали арешту.

Тривалість застосування зброї, її вид та межі застосування ви-
значалися військовим командуванням самостійно, при цьому яки-
хось чітких критеріїв, якими необхідно було керуватися під час та-
кого вибору, не існувало. Дія військ взагалі та застосування зброї,
зокрема, припинялися відповідно до ст. 26 Правил лише за розпо-
рядженням військового або морського керівництва, яке, дійшовши
висновку, що мета дії військової сили досягнута, заявляло про це
цивільній владі, яка з цього моменту знову отримувала повнова-
ження щодо подальшого розпорядження військовою силою.

Отже, роблячи висновок з викладеного, зазначимо, що законо-
давство царської Росії на рубежі XIX–XX ст. ст. містило більш-менш
детальні правила застосування зброї, чітко визначало уповноваже-
них на зазначені дії суб'єктів. На нашу думку, недосконалість нор-
мативних актів, яка, звісно, мала місце щодо цього питання, була
пов'язана скоріше не з намаганням влади зробити застосування
зброї у державі безконтрольним і позбавленим правових гарантій, а
із загальною нерозробленістю інституту адміністративного примусу,
яка проявилась також і у більш пізніх, вже радянських норматив-
них актах, що регулювали порядок застосування зазначеного захо-

ду адміністративного примусу [8]. У зв'язку з цим можна стверджувати, що інститут застосування вогнепальної зброї у зазначений період почав поступово виходити зі складу поліцейського права і ставати складовою адміністративного права, тобто галузі права, існування якої, як слушно наголошувалося наприкінці XIX ст., передбачає визнання державою принципу, що уся її діяльність має бути заснована на правових нормах, встановлених або визнаних державною владою як міри дозволеної та недозволеної поведінки для усіх учасників державного спілкування [9].

Список літератури: 1. Ивановский В. В. Учебник административного права (Полицейское право. Право внутреннего управления). Казань, 1911. 2. Гаген В. А. Учебник административного права. Ростов на Дону, 1916. 3. Временные правила употребления полицейскими и жандармскими чинами в дело оружия: Прилож. к ст. 688 Свода общих губернских учреждений // Свод законов Российской империи. 1892. Т. II. 4. Правила об отдельном корпусе пограничной стражи: Устав таможенный // Свод законов Российской империи. 1910. Т. VI. 5. Устав лесной // Свод законов Российской империи. 1905. Т. VIII. Ч. I. 6. Специальные правила об употреблении путевыми сторожами оружия, при отправлении служебных обязанностей на Средне-Азиатской, Сибирской, Забайкальской и Закавказских железных дорогах: Приложение к ст. 575 Устава путей сообщения // Свод законов Российской империи. 1906. Т. XII. Ч. I. 7. Правила о призыве войск для содействия гражданским властям: Приложение к ст. 316 Свода общих губернских учреждений // Свод законов Российской империи. 1906. Т. II. 8. Адміністративний кодекс УРСР // Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України. 1927. № 63-65. Ст. 240. 9. Берендтс Э. Опыт системы Административного права. Т. I. Обзор истории административного права и истории его литературы. Вып. I. Ярославль, 1898.

Надійшла до редколегії 20.04.07

В. А. Греченко

ПОЧАТКИ ТВОРЕННЯ ТОТАЛІТАРНОЇ ПАРТІЇ В УКРАЇНІ (1918–1920 РР.)

Як відомо, Комуністична партія (більшовиків) України (КП(б)У) була створена на своєму I з'їзді у липні 1918 р. У перших же рішеннях вона визначила свою подальшу долю на багато років наперед, заявивши, що «жодне із завдань, які стоять перед комуністами України, не може бути вірно поставлене і вирішене поза зв'язком з тактикою Російської партії» [1, с. 23]. Звертає на себе увагу, що «завдання навіть не може бути поставлене» (вид. – В. Г.), а не те, що якимось вирішене, і не лише стратегічно, але й тактично, як це випливає з цитованого рішення з'їзду «Про партію». При цьому було забуто, що є певна специфіка дій політичної партії в національній республіці. Але ні – ніякої окремої тактики. Хоча, як ми знаємо, були й інші пропозиції, – зокрема, М. О. Скрипника на Таганрозькій партійній нараді (квітень 1918 р.), який пропонував зовсім інший варіант: «Утворити самостійну комуністичну партію, що має свій Центральний Комітет і свої партійні з'їзди і зв'язану з Російською комуністичною партією через міжнародну комісію (III Інтернаціонал)» [2, с. 82–83].